

ტექსტის კვლევის ისტორიისათვის

ძველ ქართულ ფილოლოგიაში

(ფსალმუნთა ინტერპრეტაციის თეორიული საკითხები

ეფრემ მცირის მეტატექსტებში)

ნინო დობორჯგინიძე, თბილისი

ძველი ქართული მთარგმნელობითი საქმიანობა X-XI საუკუნეებიდან სისტემურ სახეს იღებს – სათარგმნი ტექსტის მიმართ მთარგმნელთა სპონტანური, ინტუიციური, დამოკიდებულება¹ თანდათან იქცევა სტანდარტიზებულ, საგანგებოდ შემუშავებულ წესებზე დაფუძნებულ საქმიანობად. სწორედ აქედან იწყება ქართული ფილოლოგიის ისტორია, ტექსტის ინტერპრეტაციის, კვლევისა და გამართვის „Тѣхнѣ“, რომლის თეორიული საკითხები საგანგებოდ დამუშავდა ძირითად ტექსტზე დართულ კომენტარებში (წინაბჭე, თავისა და ბოლოდსა ანდერძი, სქოლიო), ანუ X-XII საუკუნეების მეტატექსტებში.

მთარგმნელობითი და, ზოგადად, ფილოლოგიური საქმიანობის კონცეპტუალიზაცია² შავი მთის ლიტერატურულ სკოლას, ყველაზე მეტად კი ეფრემ მცირის სახელს უკავშირდება. თარგმანის, ხელნაწერი ტექსტის მომზადების, კრიტიკული აპარატის, შესავლის, ანდერძის, კომენტარების დართვის, ვარიანტების აღნუსხვის, იკითხვისების შერჩევის ეფრემისეული პრინციპები³ არის კრიტიკული ტექსტის დადგენის ის სისტემა, რომელიც

¹ პირველ მთარგმნელთა პრინციპების შესახებ იხ. ხარანაული 2005.

² ძველი ქართული ფილოლოგიის ადგილზე შუა საუკუნეების ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური დისციპლინის განვითარების კონტექსტში, ქართული ტრადიციის მიმართებაზე როგორც ბერძნულ-ლათინურ, ასევე სირიულ ტრადიციასთან საგანგებოდ ვმუშაობდი საერთაშორისო სამეცნიერო პროექტის ფარგლებში, რომელიც, ზოგადად, ფილოლოგიის და სტანდარტული ენების განვითარების ისტორიას იკვლევდა. კვლევის საბოლოო შედეგები სათაურით: ქართული ენა შუა საუკუნეებში (*Die georgische Sprache im Mittelalter*) 2009 წელს დაიბეჭდა გერმანიაში შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ-ქრისტიანული ენებისა და კულტურის კვლევათა სამეცნიერო სერიაში: *Sprachen und Kulturen des christlichen Orients* (SKCO, Bd. 17).

³ ძველი ქართული მთარგმნელობითი და, ზოგადად, ფილოლოგიური საქმიანობის შესახებ დავასახელებ რამდენიმე ნაშრომს, რომლებიც განსაკუთრებით საინტერესოა საკითხის კვლევის ისტორიისათვის: ბეზარაშვილი 2004; Doborjginidze 3003: 119-140; Doborjginidze 2009a; დობორჯგინიძე 2009b:185-194; დობორჯგინიძე 2010: 194-217; თვალთვაძე 1997, თვალთვაძე 2009; კეჭაღმაძე, რაფავა 1983; დ. მელიქიშვილი 1984: 106-120; დ. მელიქიშვილი 1988; დ. მელიქიშვილი 1999; დ. მელიქიშვილი 2009; ნ. მელიქიშვილი 1987: 119-129; ნ. მელიქიშვილი 1999: 149-164;

საყოველთაოდ ბატონობდა ფილოლოგიაში ალექსანდრიული სკოლიდან მოყოლებული კარლ ლახმანის ჩათვლით, ანუ XIX საუკუნის ახალი ფილოლოგიის დასაწყისამდე.

ძველ ქართველ ავტორებს არ დაუწერიათ ფილოლოგიის, ან ტექსტის კვლევის სახელმძღვანელო, თუმცა, ეფრემ მცირის „ფსალმუნთა თარგმანების“ შესავალი ამ თვალსაზრისით დარგის დოკუმენტირებულ ისტორიად შეიძლება ჩაითვალოს. ეს კარგად ჩანს თხზულების სათაურიდან: „უწყებად მიზეზსა და ვითარებასა, და თხრობად წესსა და საკმარებასა წინამდებარისა ამის წიგნისასა, რომელ არს თარგმანებად ფსალმუნთად“.⁴ საკითხები, რომელთაც ეფრემი სათაურშივე გამოყოფს (მიზეზი, ვითარება, წესი, საკმარება) და რომელთა შესახებ ვრცლად მსჯელობს თხზულების შესავალში, ტექსტის კვლევის ანტიკური და შუა საუკუნეების ტრადიციის საკვანძო პრობლემებია.

ეფრემ მცირის მეტატექსტებზე დაყრდნობით შევეცდები ვაჩვენო ძველი ქართული ფილოლოგიური კომენტარების „გენეალოგია“, მათი სავარაუდო ბერძნულ-რომაული თუ სირიული წყაროები; დაწვრილებით განვიხილავ ზოგიერთ დეტალს, რომლებშიც ტექსტის კვლევის ძველი ქართული „ტექნე“ ვლინდება.

1. ფსალმუნთა ტექსტის კვლევა შუა საუკუნეების ფილოლოგიაში

შუა საუკუნეების ფილოლოგიურ დისციპლინას ახასიათებენ როგორც ბიბლიის ეგზეგეტიკურ კვლევას, რომელიც, თეოლოგიურის გარდა, წმინდა წერილის ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიურ მხარესაც სწავლობდა. ბიბლიის, როგორც ძნელად გასაგები, წინასწარმეტყველური მხატვრული ტექსტის განმარტებათა მეთოდები და სისტემა ქრისტიანულმა ეგზეგეტიკამ ანტიკურობიდან გადაიღო. მან მოხერხებულად მიუსადაგა თავის მიზნებს პერგამონისა და ალექსანდრიის სკოლების უდიდესი ტექსტოლოგიური გამოცდილება, პირველი ბერძნული ნორმატიული სახელმძღვანელო, დიონისე თრაკიელის Τέχνη γράμματος, რომელმაც არა მარტო ალექსანდრიული, არამედ ზოგადად გვიანანტიკურობისა და შუა საუკუნეების ფილოლოგიური

ოთხმეზური 1992: 105-117; ოთხმეზური 2004: 194-206; ოთხმეზური 2005; ჩიკვატია 1997; Kharanauli 2002: 181-216; ხარანაული 2005; ხოფერია 1998; ხოფერია 2001: 117-138.

⁴ ეფრემის „ფსალმუნთა თარგმანების“ შესავალი რამდენჯერმე დაიბეჭდა. ყველაზე სრული ტექსტი გამოკვლევითურთ იხ. შანიძე 1968: 77-122.

აზროვნების ხასიათიც განსაზღვრა. ის სხვაობა, რაც ანტიკურ და ქრისტიანულ ეგზეგეტიკას შორის არსებობდა, კარგად აისახა თრაკიელის გრამატიკის მრავალრიცხოვან სქოლიოებში. ისინი ბიბლიის ჰერმენევტიკურ-ფილოლოგიურ განმარტებათა სპეციალურ სისტემას ქმნის.⁵

მხატვრულ-ლიტერატურული და ენობრივი ხასიათის განმარტებანი ქრისტიანული ეგზეგეტიკის მხოლოდ ერთი ნაწილია. იგი მოკლებულია საკუთრივ ფილოლოგიურ ინტერესებს და მთლიანად თეოლოგიის სამსახურში დგას. მისი მიზანია, ჩაწვდეს ავტორისეულ აზრს (διδασια, sententia), რომელიც საგანგებოდაა დაფარული სიტყვაში. როგორც აპოლონისგან შთაგონებული პითია ზეადამიანურს, გონებით მიუწვდომელს უხსნის ადამიანებს იგავებისა და გამოცანების მეშვეობით, ასევე ჰომეროსი და სხვა მწერლები, აპოლონისგანვე ინსპირირებულები (εἰσέπνευσε), დაფარულად, იგავურად გადმოგვცემენ იმას, რისი წაკითხვა შეუძლებელია, იგი უნდა ამოიცნო. ამიტომაც ჰომეროსის ეგზეგესი, მისი პოემების მხატვრულ-ლიტერატურული და განსაკუთრებით ენობრივი განმარტებანი, არის ე.წ. „სამემუალო ხელოვნება“, გარკვეულ ნიშანთა სისტემა, რომელიც ავტორის აზრის განცხადებას ემსახურება. ამ სისტემას Τέχνη γραμματική ჰქვია. მასში საგანგებოდ ხაზგასმულია, რომ იგი არის „philologia sacra“, „grammatika sacra“. მისი საკვლევი ობიექტია არა ერთმნიშვნელოვანი, ტრივიალური და თანადროული, არამედ ძველი, ძნელად გასაგები, ზეადამიანური ძალის მიერ შთაგონებული, დაფარული აზრის მქონე ტექსტები.⁶

ქრისტიანულ ეგზეგეტიკას სწორედ ამ თვალსაზრისით აინტერესებდა ანტიკური ფილოლოგია, როგორც ძველ ტექსტებში დაფარული საიდუმლოს გაცხადების, განმარტების „τέχνη“, ვინაიდან მასაც მსგავსი მიზანი ჰქონდა – წმინდა წერილში ეპოვა დვთაებრივი ჭეშმარიტება, ის, რაც ზეადამიანურია და ზეგონითი (ὑπερφυσιολογία, ὑπερφυσικός). მაგრამ მისი წვდომა შეუძლებელია მხოლოდ τέχνη-ს საშუალებით, ვინაიდან ის არ არის ადამიანის შემოქმედება, არც ადამიანური სიბრძნის ნაწილია და არც გრამატიკის, არც ბერძენთა დიალექტიკის ან რიტორიკის ხელოვნებას ეკუთვნის:

⁵ გვიანანტიკურობისა და შუა საუკუნეების ჰერმენევტიკული გრამატიკების, თრაკიელის გრამატიკის სქოლიოების შესახებ იხ. დობორჯგინიძე 1998: 52-80.

⁶ ანტიკური და ქრისტიანული ტრადიციის მიმართებათა შესახებ იხ. Dörrie 1974; Neuschäfer 1987 (1, 2); Schlieben 1974; Schäublin 1992: 132-173; Schäublin 2005.

„Ὅτι ἀνθρώπων εἶναι συγγράμματα [...] μὴ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπου εἶναι, μὴ ἐν γράμμασι [...] οὐ γὰρ εἰς τὸ λέγειν δύναμις καὶ τάξις ἀπαγγελίας κατὰ τὰς Ἑλληνικῶν διαλεκτικὰς ἢ ῥητορικὰς τέχνας ἐν αὐτοῖς ὑπαγομένη τούτῳ ἀκούοντας“.⁷

ის ფაქტი, რომ ბიბლიას და ჩვეულებრივ ლიტერატურულ ნაწარმოებს განსხვავებული საზრისი (διάνοια, sententia) აქვთ, ქრისტიანულ ეგზეგეტიკას ერთგვარ წინააღმდეგობაში აგდებდა:

ა) წმინდა წერილი ერთადერთია, ღმერთისაგან ინსპირირებული, ამდენად, შეუძლებელია, იგი რომელიმე სხვა ტექსტს შეუდარდეს;

ბ) ეგზეგეტიკამ მის განსამარტავად უნდა გამოიყენოს იგივე მეთოდები, რაც ჩვეულებრივი ლიტერატურული თხზულების ინტერპრეტაციისათვის არის საჭირო. ბიბლიის ეგზეგესის კანონმდებელთა აზრით, ეს წინააღმდეგობა მოჩვენებითია. საქმე ისაა, რომ წმინდა წერილის ჭეშმარიტება ბიბლიის ცალკეულ წიგნთა ავტორების საშუალებით (ე.ი. ლიტერატურული გზით) გადმოიცემა, ამდენად, იგი τέχνη γράμματος-ს მიხედვით უნდა განიმარტოს; γράμματος-ს სფეროში არავითარი წინააღმდეგობა არაა, ბიბლიურ წიგნთა ავტორები, წინასწარმეტყველები, პირველ რიგში, ლიტერატორები, მწერლები არიან; ჰიერონიმე დავითს ნამდვილ ლირიკოსს უწოდებს და სიმონიდესა და პინდარეს ადარებს მას: „David, Simonides noster, Pindarus et Alcaeus, Flaccus quoque, Catulus et Serenus, Christum lyra personat et in decacordo Psalterio ab inferis excitat resurgentem“.⁸ მათ ენობრივ-სტილურ და მხატვრულ-ლიტერატურულ საშუალებას განმარტავს სწორედ Τέχνη γράμματος.

ენობრივ-გამომსახველობით და შინაარსობრივ საკითხთა განმარტებების სიმრავლე არათუ ეწინააღმდეგება, პირიქით, ხელს უწყობს ბიბლიის გაგებას. ვინაიდან მასაც, როგორც ყველა ლიტერატურულ ტექსტს, რამდენიმე სიბრტყე აქვს; τέχνη γράμματος ბიბლიის ლიტერატურულ-ისტორიულ მხარეს განმარტავს; ამ სიბრტყეზე ბიბლიის სიტყვას სრულიად გამოკვეთილი ამქვეყნიური ისტორია აქვს. ძველი აღთქმის სიუჟეტები რეალურად არსებული, ნამდვილად მომხდარი ფაქტებია, რომელთაც, პირველ რიგში, რეალ-ისტორიული, ძველი ქართული ტერმინოლოგიის მიხედვით, „თხრობისაებრი“ განმარტება სჭირდება; სწორედ ამის შემდეგ შეიძლება ვილაპარაკოთ მათ

⁷ Origenes, PA, *ob. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, 2 (1899): 4, 1, 6.

⁸ Hieronymus, Epistula 53, *ob. Hieronymus / Hilberg 1996*, 53, 8, 17.

„სახისმეტყველებით“, „სახე-მოღებით“, „ჯუმევიტ“ ან „აღყვანებით“ მნიშვნელობათა შესახებ.

აქედან გამომდინარე, ფსალმუნის, და საერთოდ, ძველი აღთქმის თითოეულ მუხლს ორგვარი ახსნა სჭირდება:

1. ისტორიულ-გრამატიკული, ანუ „თხრობისაებრი“, „განმარტებისაებრი“;
2. ალევორიული, ანუ „სახისმეტყველებითი“, „სახე-მოღებითი“, „ხედვისაებრი“, „აღყვანებითი“.⁹

ქრისტიანულმა ეგზეგესმა ჯერ ლოგიკურ-გრამატიკული აზრი უნდა ნათელყოს, უნდა განმარტოს ბიბლია, როგორც ღმერთის მიერ შთაგონებული ავტორების ლიტერატურული თხზულება; ამისათვის კი ყოველგვარი ადამიანური ცოდნა თეოლოგიის სამსახურში უნდა ჩადგეს, ვინაიდან „რწმენა ეძიებს ცოდნას“ (მდრ. *Fides querens intellectum*).¹⁰

ბიბლიის ტექსტის მრავალპლანიანობა განაპირობებს მთავარ განსხვავებას ჰომეროსის, ზოგადად, ლიტერატურული ტექსტის ინტერპრეტაციასა და ქრისტიანულ ეგზეგეტიკას შორის: ლიტერატურული ტექსტის განმმარტებელი ტექსტში ეძიებს ავტორისეულ საზრისს (*διανοία, sententia*), ეგზეგეტიკოსი კი ცდილობს წმინდა წერილში იპოვოს არა მისი ავტორის (დავითი, სოლომონი, მახარებლები), არამედ ინსპირატორი ღმერთის ჭეშმარიტება. მაგრამ ამ ჭეშმარიტების შუამავლები ბიბლიური წიგნების ავტორები არიან. ბიბლიური წიგნების ეს მრავალპლანიანობა დიდ სირთულეს ქმნის ტექსტთან მკითხველის დამოკიდებულების თვალსაზრისით. აგუსტინე ბიბლიური ტექსტის რამდენიმე სიბრტყეს გამოყოფს:

1. ობიექტური (ინსპირატორისეული) ჭეშმარიტება;
2. ბიბლიის კონკრეტული წიგნის ავტორის სენტენცია;
3. ბიბლიის კონკრეტული წიგნის ავტორის დამოკიდებულება ობიექტურ ჭეშმარიტებასთან;
4. ეგზეგეტიკოსის მიერ ობიექტური ჭეშმარიტებისა და ბიბლიური წიგნის ავტორის სენტენციის წვდომა.

⁹ რეალ-ისტორიული და ალევორიული განმარტებების, ასევე ეგზეგეტიკური განმარტებების ტერმინთა შესახებ ძველ ქართულ ტრადიციაში იხ. დობორჯგინიძე 1998: 52-110; Doborjginidze 1999: 91-99; დობორჯგინიძე 2000: 8-17.

¹⁰ ანსელმ კენტერბერიელის ამ თეზამ მთლიანად განსაზღვრა შუა საუკუნეების ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა, როგორც თეოლოგიის მომსახურე დარგების, ფუნქცია, რწმენისა და დისციპლინარული ცოდნის მიმართების საკითხები. ამის შესახებ იხ. Jori 2005: 197-210.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით პრობლემური ტექსტი იყო ფსალმუნი, უფრო სწორად, თითოეული ფსალმუნის ავტორობის საკითხი. ბიბლიური წიგნების ისედაც მრავალპლანიან ინტერპრეტაციას ფსალმუნის შემთხვევაში კიდევ უფრო ართულებდა ამ ტექსტის სპეციფიკა: ობიექტური (ინსპირატორისეული) და კონკრეტული წიგნის ავტორის, ფსალმუნის შემთხვევაში დავითის, სენტენციას ემატებოდა ფსალმუნის წარმომთქმელი პირების, ასაფის, იდითუმისა და სხვათა სენტენციები.

ამ ტექსტუალურ სირთულეს ქრისტიანულმა ეგზეგეტიკამ კარგად მიუსადაგა ანტიკურ ეგზეგეტიკაში კარგად ცნობილი „მოლაპარაკე პირის“ პერსპექტივა, ეგრეთწოდებული *πρόσωπον τὸ λέγειν*, რომელმაც შესაძლებელი გახადა ქრისტოლოგიური ეგზეგეტიკის განვითარება; მისი მეთოდოლოგიური საფუძველი ორიგენემ მოამზადა: ვისი პირით, ან ვისი სახელითაც არ უნდა ლაპარაკობდეს ბიბლია, იქნება ეს წინასწარმეტყველი თუ რომელიმე პერსონაჟი, ის მხოლოდ ქრისტეს მიხედვით გაიგება, მისი რეალური მოლაპარაკე პირი არის ქრისტე.¹¹

პროსოპოლოგიურ ეგზეგეტიკასთან ერთად ბიბლიის ფილოლოგიისთვის მნიშვნელოვანი საფუძველი მოამზადა სიტყვის შესახებ ანტიკურობის მოძღვრებამ, რომელიც არისტარქესგან იღებს სათავეს. სწორედ არისტარქემ განავითარა ყველა დროის ეგზეგეტიკის აქსიომა, რომ ამა თუ იმ მწერლის განმარტება მხოლოდ საკუთარი თავიდან გამომდინარე, მისივე ნაწერების მიხედვით არის შესაძლებელი. ამ აქსიომით, რომელიც პორფირიუსის ფორმულით არის ცნობილი – „ჰომეროსი ჰომეროსისგანვე განიმარტება“ (*Ὅμηρον ἔξ Ὁμήρου σαφεινῶς*) – სიტყვის კვლევა კონკრეტულ მწერალთან მისი გამოყენების კვლევას დაეფუძნა.

ანტიკურობიდან ნასესხები მეთოდოლოგიური საფუძველებით ბიბლიური წიგნების კანონმდებელმა, ათანასე ალექსანდრიელმა,¹² ბიბლიის ეგზეგეტიკის კანონებიც შეიმუშავა.¹³ ამ კანონიზაციის მოდელად იქცა ანტიკური

¹¹ ორიგენეს სიტყვის თეოლოგიის, მისი ქრისტიანული ეგზეგეტიკისა და განსაკუთრებით ტიპოლოგიური ინტერპრეტაციის შესახებ იხ. Gögler 1963; Lubac 1998; Lubac 2000; Schäublin 2005.

¹² ათანასე ალექსანდრიელის არგუმენტაცია, რომელიც საფუძველად დაედო ბიბლიური წიგნების კანონიზაციას იხ. Athanasios, Epistula 39, in: PG 26, 1435-1440.

¹³ Stead 1992: 174-189.

ტრადიციის მიხედვით შედგენილი მისი ფსალმუნთა თარგმანების შესავალი – ‘Υποθήσεις εἰς τοὺς Ψάλμους.¹⁴

რაც შეეხება კონკრეტულად ფსალმუნთა ფილოლოგიის სისტემატიზაციას, იგი მესუთე საუკუნის ეგზეგეტსა და ფილოლოგს, კასიოდორეს მიეწერება. მისი ცნობილი ტექსტოლოგიურ-კრიტიკული ნაშრომი „Expositio in psalterium“, განსაკუთრებით „Divisiones Psalmorum“, ზოგადად, მის მიერ დამკვიდრებული სასწავლო-ეგზეგეტიკური მეთოდები,¹⁵ მთლიანად ანტიკურია, აგებულია ანტიკური ფილოლოგიური შესავლის (‘Υποθήσεις, Argumenta) მიხედვით.

ანტიკური ყაიდის ამგვარი შესავალი პირველად ლათინურენოვან სამყაროში ჰიერონიმემ შემოიტანა. თავის ცნობილ თხზულებაში „Hebraicae quaestiones in libro Geneseos“¹⁶ იგი საგანგებოდ მიუთითებს, რომ ძველი თხზულებების, განსაკუთრებით ტერენციუსის კომედიებზე დართული შესავალი, მისთვის არის ნიმუში, როგორი აპარატით უნდა გაიმართოს ტექსტი. ელიუს დონატუსის¹⁷ მიერ ტერენციუსის კომედიებზე დართულ შესავალში (Praefatio) მოკლედ არის მოთხრობილი ტექსტის მთავარი პრობლემის, როლების განაწილების, კომედიის სტრუქტურის, პროლოგის მოქმედისა და კომედიის „ნამდვილი მოლაპარაკის“ (ავტორისეული ხაზი) შესახებ. დონატუსის ეს მოდელი არის პირდაპირი წყარო ფსალმუნის შესავლებისთვისაც (‘Υποθήσεις, Praefatio); მათში საუბარია ფსალმუნთა ზედაწერილის, პერსონაჟების, ადგილის, დროის, ფსალმუნის ნამდვილი ავტორისა და წარმომთქმელი პირის (prosopon) შესახებ. კასიოდორე საგანგებოდ ჩერდება ფსალმუნთა ავტორობის საკითხზე და ხსნის, როდის ლაპარაკობს დავითი „თავისაგან თვისსა“ (მდრ. ex sua Persona) და როდის – „სხუათაგან“¹⁸ (მდრ. ex alia).

¹⁴ ფსალმუნთა განმარტების შესავლისა და, ზოგადად, ეგზეგეტიკური თხზულებების შესავლის ტიპოლოგიის შესახებ იხ. Kolbert 2006: 85-101; Stead 1992: 174-189; Schlieben 1974; Schäublin 2005.

¹⁵ კასიოდორეს ფილოლოგიური მეთოდების, განსაკუთრებით ანტიკური ტრადიციის რეცეფციის შესახებ იხ. Astell 1999: 37-73; Schlieben 1974; Schlieben 1979; Jones 1945: 433-442; Englisch 1994.

¹⁶ Lagarde 1967/1868.

¹⁷ დონატუსის მიერ დამკვიდრებული ტრადიციის შესახებ იხ. Waldrop 1927: 75-142.

¹⁸ ტერმინებს ვიმოწმებ XIII საუკუნეში უცნობი ქართველი ავტორის მიერ შედგენილი „ფსალმუნთა გამოკრებული თარგმანებიდან“. იხ. დობორჯგინიძე 1996; დობორჯგინიძე 1998: 81-85; 121-135.

ფსალმუნის ეგზეგეტიკა ორი ტიპის შესავლებს იცნობს:

ა. ალექსანდრიული ტრადიციის *πρόθευς*, *Praefatio*, რომელიც უფრო მორალურ-ეთიკურ და დიდაქტიკურ მიზნებს ემსახურება; მასში ძირითადი ყურადღება ეთმობა ბიბლიის მნიშვნელობას ქრისტიანობის შემეცნებისთვის, ტექსტის ზემოქმედების ძალას (*δύναμις*), ტექსტის სარგებლიანობას, ძველი ქართული ტერმინოლოგიის მიხედვით, საკმარებას (*χρησιμουν*), დოგმატურ და თეოლოგიურ პრობლემატიკას და ა.შ.

ბ. ანტიოქიური ტრადიციის რეალ-ისტორიული ხასიათის შესავალი (*πρόθευς γυαδύα*);¹⁹ ალექსანდრიულის მსგავსად, ანტიოქიური ტრადიციის შესავალიც ანტიკურობიდან იღებს სათავეს; მასში ძირითადად განხილულია კონკრეტულ ტექსტთან უშუალოდ დაკავშირებული საკითხები: თხზულების მოკლე შინაარსი, მისი ავტორი და ისტორიული კონტექსტი, რომელშიც ნაწარმოები შეიქმნა, ნაწარმოების შექმნის დრო, ადგილი და ა. შ. ამგვარი მიმოხილვა ზოგჯერ აღინიშნება საერთო სათაურით: *σχοιαντς*. ალექსანდრიულისგან განსხვავებით, ანტიოქიურ *πρόθευς* -ს აინტერესებს არა ტექსტის მორალურ-ეთიკური საკითხები, არამედ ის კონკრეტულ-ისტორიული რეალობა, რომელშიც ესა თუ ის ფსალმუნი, ან რომელიმე ბიბლიური წიგნის ფაბულა, ამბავი აღმოცენდა. მისი მიზანია, წარმოადგინოს წმინდა წერილის თითოეული წიგნი, ნაწილი, მუხლი, როგორც დასტური, საბუთი (*testimonium*) ერთი რომელიმე რეალურ-ისტორიული სიტუაციის, ერთი პიროვნების (ბიბლიური პერსონაჟი, ბიბლიური წიგნის ავტორი) შესახებ.

შუა საუკუნეების ქართულ ეგზეგეტიკურ ტრადიციაში ორივე ტიპის შესავალი („წინაბჭე“, „წინათქუმაჲ“, „თავისა და ბოლოდსა ანდერძი“) დასტურდება.²⁰ ქვემოთ განვიხილავ ალექსანდრიული შესავლის ტიპურ ნიმუშს, ეფრემ მცირის „ფსალმუნთა თავმანების“ შესავალს, რომელიც უაღრესად საინტერესო თეორიული ხასიათის ფილოლოგიური ნაშრომია.

როგორც ზემოთ ვახსენე, ეფრემი სათაურშივე გამოყოფს ალექსანდრიული ფილოლოგის ძირითად საკვლევ საკითხებს:

- ა. მიზეზი,
- ბ. ვითარებაჲ,
- ც. წესი,
- დ. საკმარებაჲ წინამდებარისა ამის წიგნისა.

¹⁹ ანტიოქიური ტრადიციის ეგზეგეტიკური შესავლის შესახებ იხ. Bultmann 1984; Bultmann 2002.

²⁰ ალექსანდრიული ტიპის შესავლის კლასიკური ნიმუშია ეფრემ მცირის „ფსალმუნთა თარგმანების“ შესავალი, ანტიოქიურისა – „ფილოთეონ ისტორიის“ შესავალი.

ეფრემის შესავლის ტექსტში იოლად ამოსაცნობია ტექსტის ისტორიის კვლევის სხვა საკითხებიც, რაც ალექსანდრიული ფილოლოგიის ქვაკუთხედს წარმოადგენს და ამონიოსისა და კასიოდორეს მიერ კონცეპტუალიზებულ სისტემად ითვლება: წიგნის შექმნის მიზეზი, ფსალმუნის შესახებ კომენტარების წიგნთა სახეები, წიგნის ინსპირატორი, მონაცემები სათარგმანებელი ტექსტის შესახებ; კომენტართა შერჩევის პრინციპები და მონაცემები განმმარტებლების შესახებ, რომლებიც ეფრემმა გამოიყენა, ან რომელთაც გარკვეული მოსაზრებით „ჰრიდა და აღზრ-ასხნა“; კანონიკურ განმმარტებელთა სიტყვის ძალი და შეცდენილთა განმმარტებების „რეცა წინააღმდეგომად საგონებელი საეჭუელი სიტყვის ძალი; კომენტარის სახეები და ტიპოლოგია; „თხრობისაებრი“ (რეალ-ისტორიული) და „სახის-მეტყუელებითი“ განმმარტების „ძალი“; ტექსტის ავთენტურობა, ფორმის, სტრუქტურის ავთენტურობა; ცნობილი თეოლოგიური ლექსიკონი; ფსალმუნთა განწესება და დაყოფა; ვისი პირით ლაპარაკობს მეფსალმუნე: „πρόσῳπον τὸ λέγειν“ და ვის მიემართება თითოეული ფსალმუნი; ფსალმუნის თარგმნასა და უეჭველი ორიგინალის მოპოვნებაში დამხმარენი, გადამწერნი, გადაწერის ადგილი და დრო.

საკითხები, რომელთა შესახებაც ეფრემი ასე დაწვრილებით მსჯელობს შესავალში, თანხედება ამონიოსის მიერ შემუშავებულ მოდელს, საკითხებს, რომელთა შესახებაც ფილოსოფოსები საუბრობენ შესავალში: ταῦτα δὲ ἐπενόησαν οἱ φιλόσοφοι προλέγειν. ესენია:

1. ὁ σκοπὸς,
2. τὸ χρῆσιμον,
3. τὸ γνήσιον,
4. ἡ τάξις τῆς ἀναγνώσεως,
5. ἡ αἰτία τῆς ἐπιγραφῆς,
6. ἡ εἰς τὰ κεφάλαια διαίρεσις καὶ
7. ὑπὸ ποῖον μέρδὸς ἀνάγεται τὸ παρὸν σύγγραμμα.²¹

ბერძნულ-ლათინური, სირიული ან სომხური შესავლები, რომლებიც საგანგებოდაა შესწავლილი და გამოცემული, ამ მასშტაბის (როგორც

²¹ ამონიოსის ეს სისტემა დაწვრილებითაა მიმოხილული ე. რიადის მონოგრაფიაში. იხ. Riad 1988: 43-45, 58-64.

შინაარსით, ასევე ზომით) არ არის.²² ამდენად, ეფრემის შესავალი, ტექსტის ისტორიის კვლევის ძველი ქართული კომპენდიუმი, არა მარტო ქართული, არამედ ზოგადად შუა საუკუნეების ფილოლოგიის დოკუმენტირებული ისტორიაა.

ქვემოთ მოკლედ მიმოვიხილავ იმ ტრადიციას, რომელიც ასე სიღრმისეულად დაამუშავა ეფრემმა და რომელსაც, როგორც ირკვევა, თავის კონტექსტში ანალოგი ნაკლებად ეძებნება.

ტექსტზე ვრცელი შესავლის დართვის ფილოლოგიური ტრადიცია, რომელსაც ეფრემი ეყრდნობა, ფუნქციური თვალსაზრისით ყველაზე ახლოს არის სირიელ მთარგმნელთა მეტატექსტებთან. პოლიტიკური სიტუაციის მეტისმეტი გამწვავების მიუხედავად, VII საუკუნის პირველი მეოთხედი სირიელ სწავლულთათვის იყო თარგმანის აყვავების პერიოდი. სწორედ ამ დროს შეიმუშავეს მათ თარგმნის ის მეთოდი, რომელიც მიმართული იყო ბერძნულის უმცირესი ნიუანსის ზედმიწევნითი სიზუსტით გადმოცემაზე.²³

პავლე ედესელმა ბერძნულთან მაქსიმალურად დაახლოების მიზნით ხელახლა გადაამუშავა გრიგოლ ნაზიანზელის ძველი სირიული თარგმანი და მას შედარებით ვრცელი შესავალი დაურთო. თომა ჰარკელმა იმავე მიზნით (ბერძნულთან დაახლოება) რედაქტირება გაუწია ბიბლიის სირიულ თარგმანს; ახალი რედაქციის შესავალში მან აღწერა როგორც თარგმანის ტექნიკა, ასევე ტექსტთან დაკავშირებული მორალურ-ეთიკური საკითხები. გ. ცუნტცმა საგანგებოდ შეისწავლა ორივე შესავალი და დამაჯერებლად აჩვენა მათი ალექსანდრიული (დიონისე თრაკიელი, არისტარქე) გენეალოგია,²⁴ კერძოდ ის, რომ ეს კოლოფონები აგებულია ანტიკურობის მდიდარი ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური ტრადიციის მიხედვით.

თომა ჰარკელისა და პავლე ედესელის კოლოფონებზე დაყრდნობით გ. ცუნტცი ასე აღწერს წიგნის მომზადება-გამოცემის სირიულ ტექნიკას: გამომცემელი იღებს სარევიზიოდ არჩეულ ტექსტს, ერთ ან რამდენიმე ხელნაწერს, რომლებიც, მისი აზრით, ზუსტია და სანდო. იგი ჯერ ადარებს ამ ხელნაწერებს ერთმანეთს და შემდეგ უდარებს მათ სანდო ბერძნულ ორიგინალს; აღნუსხავს განსხვავებულ იკითხვისებს კოლაციონირების

²² ბერძნულ-ლათინური, სირიული და სომხური შესავლების შესახებ იხ. Hunger 1966; Riad 1988; Sanjian 1969: 7-41; Zuntz 1945; Zuntz 1951: 174-196.

²³ სირიული მთარგმნელობითი ტრადიციის შესახებ იხ. Brock 1969:96-102; Brock 1979a: 69-87; Brock 1979b: 120-130; Brock 1983: 1-14.

²⁴ Zuntz 1951: 174-196.

საგანგებო წესებით; სარევიზიო ეგზემპლარში აღნიშნავს სპეციალური ნიშნებით რა აკლია, ან რა არის ზედმეტი ამა თუ იმ ნუსხაში, აშიაზე მიუთითებს სხვაობებს, ვარიანტებს. ეს არის I ეტაპი.

შემდეგ ეტაპზე იგი გადაიწერს სარევიზიო ტექსტის გასუფთავებულ პირს და შეაქვს მისი განსჯით სანდო იკითხვისები სხვა ხელნაწერებიდან. თავდაპირველი სარევიზიო ტექსტის იკითხვისები ან ქრება ტექსტიდან, ან გამოდის აშიებზე. იმ სიტყვებს, რომელთაც ცვლილება განიცადეს, სპეციალური მარკერით თავზე აღუნიშნავენ. ამგვარად დამზადებული პირი, კასიოდორეს გამოთქმა რომ ვიხმართ, არის „codex archetypus ad cuius exemplaria sunt ceteri corrigendi”.²⁵ სწორედ აქედან გადაიწერებოდა ახალი ვერსია და გადაწერის შემდეგ შეუდარდებოდა ავტოგრაფს.²⁶

ეგრემ მცირე არაერთ კოლოფონში აღწერს თავის ტექსტოლოგიურ საქმიანობას, რომელიც ძალიან ახლოსაა გ. ცუნტცის მიერ სირიული კოლოფონების მიხედვით აღწერილ საკმაოდ რთულ პროცედურასთან:

„ესე საცნაურ იყავნ ყოველთა, რომელნი მიემთხვნეთ წმიდასა ამას წიგნსა, ვითარმედ, ვითარცა-იგი დავითისა თარგმანებათა შინა, ეგრეთვე ყოველსა ამას სამოციქულოსა წიგნსა შინა ძალისაებრი მოწაფობად დამიცავს დიდისა მოძღურისა და ყოველთა ეკლესიათა ჩუენთა მნათობისა გიორგი მთაწმიდელისა საუკუნოდ მოვსენებულისაჲ მე, უნდოსა მტუერსა წმიდათა ფერვტა მისთაჲსა, ეგრემს მცირესა. რამეთუ მათვე თარგმნილი საქმე მოციქულთაჲ, კათოლიკენი და ებისტოლენი წინა მესხნიან და სამოციქულოდ სიტყუაჲ მიერ დამიწერია, რადთა არა მეორედ თარგმნილად შეირაცხოს წიგნი სამოციქულოდ. [...]

ბერძენთა ენაჲ უფსკრულ ღრმა არს და იგივე და ერთი ადგილი მრავალსა პირსა აღიარებს, და უპირატესად ყოველსა მას ადგილსა ზედამიწევნით გამოიკულევს წმიდაჲ იოანე ოქროპირი და განცხადებულად უეჭუელ-ჰყოფს ვითარებასა მისსა, ამათ ესევეითართა ღრმათა ადგილთა, სადაცა უკმდა შეცვალებად და სხუებრ ცვალებად სიტყუასა სამოციქულოსა ქართულსა, რომელი მაშინდა ძლით გულისგმა-იყოფებოდის, ოდეს სამნი, გინა ოთხნი თარგმანნი პავლისანი და ეგეოდენნივე ლექსიკონნი, რომელ არიან ღრმათა წიგნურთა სიტყუათა ანბანსა ზედა განწობილნი სიტყუანი, ერთად შემოვკრიბნი, მაშინდა ძლით მოუპოდ ქართული შემსგავსებული სიტყუაჲ.

²⁵ Cassiodorus / Mynors 1937: 163.

²⁶ Zuntz 1951: 181.

და ესევითარნი სიტყუანი სადაცა შემიცვალეზიან, კიდესა სტიქონისასა იოტად დამისუამს და შინა სიტყუასა წინათ ესე, ვითარმედ: *უსაკუთრესი არს, აწ უკუე სადაცა კიდესა სტიქონისასა ანუ სიტყუასა ზედა იოტად ჰპოო და სიტყუასა თანა უსაკუთრესი, ცან, ვითარმედ მცირედ ცვალეზად ჰნებებია მას სიტყუასა, რომელი-იგი წმიდასა მამასა ჩუენსა გიორგის არა ეგოდენ სხუსა რადსამე მიზეზისაგან, რაოდენ ძუელისავე პავლისა წაყოლისაგან დაუტეობია [...]* ვითარმედ რომელი მრავალსა პირსა აღიარებდა, იგი ძუელისავე თარგმნილისადა მიუყვანებია. და მეცა აგრეთვე, სამოციქულოდ სიტყუად ვითა მათ ეთარგმნა, ეგრეთ დამიწერია პირველ, რადთა მოწაფობად მისი სრულ ვყო. ხოლო სადა თარგმანი სიტყუსად მაიძულებდა იშუთ ცვალეზასა სიტყუსასა, იგი თარგმანსა შინა იოტადთა და უსაკუთრესითა აღმინიშნავს ყოველსა ადგილსა და ამით სახითა ძალისაებრ განკრძალულ ვარ, რადთა არ სიტყუსა სხუწობრობამან შეცვალეზა-მცეს თარგმანისცა და დაგუაჭირვოს მართლ განმარტებული სიტყუად წმიდათა მათთად”.²⁷

გ. ცუნტცი ამ საკმაოდ რთულ პროცედურასთან დაკავშირებით სვამს კითხვას: არ შეიძლებოდა, შედარების ამ რთული პროცესის მაგიერ სკრიპტორიუმში მიეცათ პირდაპირ სუფთა, ანუ ბერძნულის მიხედვით „გასუფთაებული“, სანდო ხელნაწერი? გ. ცუნტცი ასე პასუხობს თავისსავე კითხვას: „ეს იყო ძალიან ხანგძლივი ტრადიცია. ჰიერონიმეც ასე იქცეოდა, მხოლოდ გამონაკლის შემთხვევაში თარგმნიდა ხელახლა. უმეტესწილად კი ადაპტირებას მიმართავდა – ძველ ლათინურ ტექსტს აახლოვებდა Graeca veritas-სთან. ეს მეთოდი ადაპტირებისა თვითონ ბერძნულშიც ცნობილია და ხელნაწერების მინაწერებსა და კოლოფონებში არაერთხელაა დადასტურებული. შდრ. *ἀναβλήθη πρὸς...* ეს არის ცნობილი ალექსანდრიული მეთოდი. ძენოდოტე, არისტარქე და სხვები ჰომეროსის იმ ხელნაწერებს, რომლებიც მათ განსაკუთრებით სანდო ეჩვენებოდათ, კი არ „უშვებდნენ“ მიმოქცევაში, არამედ სხვა დანარჩენებს უდარებდნენ ამ სანდოებს”.²⁸

კარლ ლახმანამდელი ეს მეთოდი, როგორც ზემოთ ვთქვი, მართლაც ძალიან ძლიერი იყო ტრადიციის ძალით, ამიტომაც გასაგებია, დაასკვნის ცუნტცი, რატომ გაგრძელდა ასე დიდხანს დისკუსია „textus receptus“-ის შესახებ ბიბლიოლოგიაში.²⁹

²⁷ ხელნ. Jerus. 16 2r-3v, იხ. თვალთვალი 2009: 205.

²⁸ Zuntz 1951: 184.

²⁹ იქვე.

ისევე, როგორც ქართულში, ბერძნულ-ლათინურ და სირიულ ტრადიციაშიც ამგვარი პრეციზულობით შესრულებული კოლოფონების მქონე ხელნაწერები თითზე ჩამოსათვლელია. ამასთან დაკავშირებით ცუნტცმა საგანგებოდ შეისწავლა ეს ხელნაწერები მათი ფუნციური დანიშნულების „კვალის“ მიხედვით და დაასკენა, რომ „ამგვარი აპარატით შესრულებული ხელნაწერები მხოლოდ სწავლულთა ვიწრო წრის დაკვეთა იყო, შესაბამისად, მხოლოდ ამ ვიწრო წრეს სჭირდებოდა, მასიური მოხმარებისთვის კი ხელნაწერები, რა თქმა უნდა, აპარატის გარეშე მზადდებოდა“.³⁰

მკვლევრის ამ დასკვნაშიც იოლად ამოიცნობა ეფრემის სიტყვები მკითხველთა, შესაბამისად, ტექსტების ორი ტიპის შესახებ: „ამას თანა ამასცა მეცნიერ იყავ, ვითარმედ ესრეთ აქუს ჩუეულებაჲ წიგნებსა ბერძენთასა, რადთა ანბანსა ზედა განაწყობდნენ ყოველთავე სიტყუათა გამოსაძიებელთა და ღრმათა, რადთა ადულ იყვნენ საპოვნელად. და მას წიგნსა ლექსიკონ უწოდენ, რომელ არს ლექსთად, ესე-იგი არს, ღრმათა სიტყუათად. და თითოეულსა წიგნსა – გარეშესა გინა საეკლესიოთაგანსა – ყოველივე ღრმად და გამოსაძიებელი სიტყუად ანბანსა ზედა განწყობილი და შეკრებული, თავად და შესავალად წიგნისა უწერია, უკუეთუ ოდენ გამომეძიებელ და გულისკმის-მყოფელ ყოფილ იყოს მომგებელი წიგნისად, რომელსა კუალთა შედგომითა კინი ესე სახე ჩუენცა გიჩუენეთ თქუენ“ [...] ერთი იგი შემოკლებულად და ლიტონად მარტივთათუს და ლიტონთა, და მეორე იგი უვრცელესად და უღრმესად გამომეძიებელთათუს და გულისკმისმყოფელთა“.³¹

ეფრემ მცირის შესავალთან დაკავშირებული საკითხების გაანალიზება ანტიკური და შუა საუკუნეების ფილოლოგიური და ეგზეგეტიკური მეთოდების კონტექსტში, ზოგადად, ძველი ქართული ფილოლოგიის სისტემური ნიშნების, მთარგმნელთა თეორიული ნააზრევის კვლევა აჩვენებს, რომ ეს ტრადიცია გვიანანტიკურობისა და შუა საუკუნეების ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური დისციპლინის განუყოფელი ნაწილია და ამ დისციპლინას არაერთი მნიშვნელოვანი სიახლით ამდიდრებს.

³⁰ Zuntz 1951: 184.

³¹ Q 37, 4v (შანიძე 1968: 116).

ლიტერატურა

- ბეზარაშვილი 2004 – ქეთევან ბეზარაშვილი, რიტორიკისა და თარგმანის თეორია და პრაქტიკა გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა ქართული თარგმანების მიხედვით, თბილისი
- დობორჯგინიძე 1996 – ნინო დობორჯგინიძე, ფსალმუნთა განმარტება. სიტყუანი ფსალმუნთანი, შემოკლებით თარგმანთაგან გამოკრებილნი მრავალთა წიგნთაგან. უძველესი ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა ნინო დობორჯგინიძემ, ტ. 1, 2, თბილისი
- დობორჯგინიძე 1998 – ნინო დობორჯგინიძე, ფსალმუნთა გამოკრებული თარგმანება და ძველი ქართული ლინგვისტური აზროვნების ისტორიის საკითხები, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი
- დობორჯგინიძე 2000 – ნინო დობორჯგინიძე, ტერმინ გრამატიკოსის გაგებისათვის ძველ ქართულ მწერლობაში, იხ. თსუ აღსაღვარდა მეცნიერთა შრომები, 4, რედ. ლ. ბეგუჩაძე, გვ. 8-17, თბილისი
- დობორჯგინიძე 2009ბ – ნინო დობორჯგინიძე, ძველი ქართული ფილოლოგიის ისტორიიდან (ანტიოქიის სამეფოს როლი XI-XIII საუკუნეების პოლიტიკურ და კულტურულ-საგანმანათლებლო პროცესებში), იხ. ჟურნალი ენათმეცნიერების საკითხები, 2009 (I-II), მთ. რედაქტორი თ. გამყრელიძე, გვ. 185-194, თბილისი
- დობორჯგინიძე 2010 – ძველ ქართველ მთარგმნელთა თეორიის ტექნიკური და მეტაფორული დისკურსი, კრებულში: წახნაგი 2 (2010), რედ. მ. ლაღანიძე, გვ. 194-209, თბილისი
- თვალთვაძე 1997 – დარეჯან თვალთვაძე, ეფრემ მცირე – ბიზანტიური მწერლობის კომენტატორი, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი
- თვალთვაძე 2009 – დარეჯან თვალთვაძე, ეფრემ მცირის კოლოფონები, თბილისი
- კეჭალაძე, რაფაეა 1983: ნათელა კეჭალაძე, მიაა რაფაეა, ამონიოს ერმისის თხზულებები ძველ ქართულ მწერლობაში, თბილისი
- დ. მელიქიშვილი 1984: მელიქიშვილი, დამანა, ძველი ქართული ლოგიკური ტერმინოლოგიიდან, ჟურნალი ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები 25: 106-120, თბილისი
- დ. მელიქიშვილი 1988: მელიქიშვილი, დამანა, გელათის სალიტერატურო სკოლა და ქართული ფილოსოფიური ენის განვითარების გზები, სადისერტაციო ნაშრომი
- დ. მელიქიშვილი 1999: მელიქიშვილი, დამანა, ძველი ქართული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ტერმინოლოგიის ისტორიიდან, თბილისი
- დ. მელიქიშვილი 2009: დამანა მელიქიშვილი, ფილოლოგიური ძიებანი (სტატიების კრებული), თბილისი
- ნ. მელიქიშვილი 1987 – ნინო მელიქიშვილი, რამდენიმე დაკვირვება ეფრემ მცირისა და ექვთიმე ათონელის მთარგმნელობით მეთოდზე, ჟურნალი მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია 1987, 4: 119-129, თბილისი
- ნ. მელიქიშვილი 1999 – ნინო მელიქიშვილი, გრიგოლ ნაზიანზელის 16 ჰომილეტიკური სიტყვის ეფრემ მცირისეული თარგმანი” ჟურნალი მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1999,1-4: 149-164, თბილისი
- ოთხმეზური 1992 – თამარ ოთხმეზური, ერთი ლინგვისტური შენიშვნის შესახებ ძველ ქართულ მწერლობაში” ჟურნალი მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1992,4: 105-117, თბილისი
- ოთხმეზური 2004 – თამარ ოთხმეზური, გრიგოლ ნაზიანზელის ეფრემისეული კრებულების მარგინალიები, კრებული კორნელი კეკელიძე 125, გვ. 132-144, თბილისი
- ოთხმეზური 2005 – თამარ ოთხმეზური, გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა კომენტარები ქართულ მთარგმნელობით ტრადიციაში, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი
- შანიძე 1968 – მხეკალა შანიძე, ფსალმუნთა თარგმანების შესავალი: უწყებად მიხეზსა და ვითარებასა, და თხრობად წესსა და საჭმარებასა წინამდებარისა ამის წიგნისასა, რომელ არს თარგმანებად ფსალმუნთად, იხ. ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 11 (1968), რედ. ა. შანიძე, გვ. 77-122, თბილისი

- ჩიკვატია 1997 – ნანა ჩიკვატია, ექვთიმე მთაწმიდლის “წინამძღვარი”. სადისერტაციო ნაშრომის ავტორეფერატი, თბილისი
- ხარანაული 2005 – ხარანაული, ანა, ძველი აღთქმის ხანმეტი ფრაგმენტები და ქართული ბიბლიის ტექსტის ისტორიის საკითხები. სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბილისი
- ხოფერია 1999 – ლელა ხოფერია, მაქსიმე აღმსარებლის „პიროსთან სიტყვებებს“ ძველი ქართული თარგმანები, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი
- ხოფერია 2001 – ლელა ხოფერია, თავისუფალ და ზუსტ თარგმანთა ზოგიერთი თავისებურებანი ერთი ტექსტის ორი ქართული თარგმანის მიხედვით, ჟურნალი მრავალთავი XIX, გვ. 418-431, თბილისი
- Astell 1999: Astell, Ann W. Cassiodorus's "Commentary on the Psalms" as an "Ars Rhetorica". *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* XVII (Winter, 1999): 37–73
- Brock 1969: Brock, Sebastian, "The phenomenon of biblical translation in Antiquity", *ALTA. The University of Birmingham Review* 2,8: 96-102
- Brock, Sebastian 1979a: "Aspects of Translation Technique in Antiquity", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 20: 69-87
- Brock 1979b: Brock, Sebastian, "The Syriac Euthalian material and the Philoxenian version of the NT", *ZAW* 70: 120-130
- Brock, Sebastian 1983: "Towards a history of Syriac translation technique", *Orientalia Christiana Analecta* 221:1-14
- Bultmann 1984: Bultmann, Rudolf, *Die Exegese des Theodor von Mopsuestia*, Stuttgart: Kohlhammer
- Bultmann 2002: Bultmann, Rudolf, *Theologie als Kritik: Ausgewählte Rezensionen und Forschungsberichte*, hrsg. v. Mathias Dreher, Tübingen: Mohr Siebeck
- Cassiodorus / Mynors 1937: Mynors, Roger Aubrey Baskerville, *Cassiodori senatoris Institutiones*, Oxford: Clarendon Press
- Doborjginidze 1999: Doborjginidze, Nino, "Grammatisch-sprachwissenschaftliche Kommentare aus den altgeorgischen Psalmenkatänen", იბ. ჟურნალი *Georgica*, Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens, Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens, 22, S. 91-99, Jena // Konstanz // Aachen
- Doborjginidze 2000 – Nino Doborjginidze, Die identitätsbildende Funktion der Sprache und Übersetzungsprobleme bei den altgeorgischen Exegeten", in: U.-Chr. Sander –F. Paul (edd.), *Muster und Funktionen kultureller Selbst- und Fremdwahrnehmung*. Beiträge zur internationalen Geschichte der sprachlichen und literarischen Emanzipation. Göttingen, S. 169-184
- Doborjginidze 2003: Doborjginidze, Nino, "Die Argumente gegen die Bibelübersetzung in die Volkssprache und ihre Nachwirkung auf die Entwicklung des Georgischen in den 10.-12. Jh.", in: Winfried Boeder (ed.): *Kaukasische Sprachprobleme*. Beiträge zu den Kaukasistentagungen in Oldenburg 1995-2001 (= *Caucasica Oldenburgensia* 1). Oldenburg: Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, pp. 119-140
- Doborjginidze 2009a, Doborjginidze, Nino, *Die georgische Sprache im Mittelalter (=Sprachen und Kulturen des christlichen Orients*, Bd. 17), hrsg. v. Johannes den Heijer, Stephen Emmel, Martin Krause, Andrea Schmidt, Wiesbaden: Reichert Verlag
- Dörrie 1974 – Dörrie, Eduard, Zur Methodik antiker Exegese, ჟურნალი *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 65, S. 121-138, Berlin: de Gruyter
- Englisch 1994: Brigitte Englisch: Die Artes liberales im frühen Mittelalter (5.-9. Jh.). Das Quadrivium und der Komputus als Indikatoren für Kontinuität und Erneuerung der exakten Wissenschaften zwischen Antike und Mittelalter, *Sudhoffs Archiv*, Beihefte 33, Stuttgart 1994
- Gögler 1963: Goegler, Rolf, *Zur Theologie des biblischen Wortes bei Origenes*, Duesseldorf: Patmos-Verlag;
- Hieronymus / Hilberg 1996: Hieronymus / Hilberg, Isidorus, *Hieronymus, Epistulae*, ed. I. Hilberg (= *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 54, Wien

- Hunger 1966 Hunger, H. 1966: *Prooimion: Elemente der byzantinischen Kaisaridee in der Arengen der Urkunden* (= Wiener byzantinische Studien 2). Wien
- Jori 2005: Alberto Jori, Die Paradoxien des menschlichen Selbstbewusstseins und die notwendige Existenz Gottes - Zu 'Cogitatio' und 'Intellectus' im Streit zwischen Anselm und Gaunilo, in: C. Viola and J. Kormos (ed.), *Rationality from Saint Augustine to Saint Anselm. Proceedings of the International Anselm Conference - Piliscsaba (Hungary) 20-23 June 2002 (Piliscsaba 2005)*, S. 197-210
- Jones 1945: Jones Leslie, W. The Influence of Cassiodorus on Medieval Culture. *Speculum: a Journal of Medieval Studies* XX (October, 1945): 433-442
- Kharanauli 2002 – Kharanauli, Ana, Ein Chanmeti-Fragment der georgischen Übersetzung von Esdra I (Fragen der Authentizität, Vorlage und Übersetzungstechnik), *ქურნალო Le Muséon, Revue d' Études Orientales* 116,1-2: 181-216, Louvain-La-Neuve
- Kolbert 2006: Kolbet, P. R., Athanasius, the Psalms, and the Reformation of the Self, *Harvard Theological Review* 99[01] (2006) 85-101
- Lagarde 1967/1868: Lagarde, Paul, de, *Hieronymi quaestiones hebraicae in libro Geneseos / e recognitione Pauli de Lagarde*, Lipsiae: Teubner
- Lubac 1998: Lubac 1998: Lubac, Henri, de, *The four senses of Scripture (=Medieval exegesis, Vol. 1)*, Grand Rapids, Mich.: Eerdmans [u.a.]
- Lubac 2000: Lubac 2000: Lubac, Henri, de, *The four senses of Scripture (=Medieval exegesis, Vol. 2)*, Grand Rapids, Mich.: Eerdmans [u.a.]
- Neuschäfer 1987 (1, 2) – Neuschäfer, Bernhard, *Origenes als Philologe*, (=Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft ; 18,1, 2), Bd. 1, 2, Basel : Reinhardt
- Riad 1988: Riad, Eva 1988: *Studies in the Syriac Preface* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Semitica Upsaliensia 11). Uppsala
- Sanjian 1969: Sanjian A. K. 1969: "Colophons of Armenian Manuskripts", *Harvard Armenian Texts and Studies* 2: 7-41
- Schäublin [u.a.] 1974: Schäublin, Christoph, *Untersuchungen zu Methode und Herkunft der antiochenischen Exegese*, Köln: Hanstein
- Schäublin 1992: Zur paganen Prägung der christlichen Exegese, კრებულში: *Christliche Exegese zwischen Nicaea und Chalcedon*, hrsg. von J. van Oort u.U. Wickert, S. 132-173, Kampen: Kok Pharos Publ. House
- Schäublin 2005: Schäublin, Christoph, *Aus paganer und christlicher Antike : ausgewählte Aufsätze zur klassischen Philologie (1970 - 1997)*, Basel: Schwabe
- Schlieben [u.a.] 1974: Schlieben, Reinhard, *Christliche Theologie und Philologie in der Spätantike: Die schulwissenschaftlichen Methoden der Psalmenexegese Cassiodors*, Berlin: de Gruyter
- Schlieben 1979: Schlieben, Reinhard, *Cassiodors Psalmenexegese: eine Analyse ihrer Methoden als Beitrag zur Untersuchung der Geschichte der Bibelauslegung der Kirchenväter und der Verbindung christlicher Theologie mit antiker Schulwissenschaft*, Göppingen: Kümmerle
- Stead 1992: Stead, Christopher, Athanasios als Exeget, კრებულში: *Christliche Exegese zwischen Nicaea und Chalcedon*, hrsg. von J. van Oort u.U. Wickert, S. 174-189, <http://opac.sub.uni-goettingen.de/DB=1/SET=1/TTL=1/MAT=/NOMAT=T/CLK?IKT=1008&TRM=%3C&cvtourl%3E> Kampen: Kok Pharos Publ. House
- Waldrop 1927: Waldrop, George Byron, "Donatus, the Interpreter of Vergil and Terence, in: *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 38, (1927) pp. 75-142
- Zuntz, Günter 1951: "Die Subscriptionen der Syra Harclensis", *ZDMG* 101: 174-196
- Zuntz, Günter 1945: *The Ancestry of the Harclean New Testament*. London